

ՄԱՆԻԿ ԲԱԲԱՅԱՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ ԵՎ ՄԵՍՐՈՊ ՏԵՐ - ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

Հանճարեղ բանաստեղծի և Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբան, անվանի գիտնական, ձեռագրագետ և հասարակական գործիչ Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանի ջերմ բարեկամության ակիզբը կարելի է համարել 1893 թ., քանի որ մեր ձեռքի տակ չունենք ավելի վաղ տարիների հանդիպումներին կամ կապերին վերաբերող նյութեր:

Ամենահին հիշատակությունը՝ «Հարգանքով բարեջանորժ Մեսրոպ վարդապետ Տեր-Մովսիսյանին»¹ թումանյանից., 1893, 4 սեպտ., Թիֆլիս» ընծայագրով՝ Հովհաննես Թումանյանի «Բանաստեղծություններ. Մոսկվա, 1890» գիրքն է: Այստեղ և հետագայում օգտվել ենք Ա. Ռ. Հայրապետյանի «Թումանյանի անձնական գրադարանը Երևանում» քառաֆառոր մատենագիտական նկարագրությունից (Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ, 1987, 1989, 2000):

Մեսրոպ (ավագանի անունը՝ Փարսադան) վարդապետ Տեր-Մովսիսյանը¹ ծնվել է 1865 թ. մայիսի 7-ին Տաթևի վիճակի (այժմ՝ Սյունիքի մարզ, Գորիսի շրջան) Օիկա-հող գյուղում: Ծուլի թեմական դպրոցից հետո սովորել և ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը: Ապա 1887 թ. ավարտել է Ռևելի (Տալլին) ուսական գիմնազիան և ընդունվել հայ գրական և հասարակական կյանքում խոշոր դեր խաղացած Դորպատի (Տարտու) համալսարանի դասական բանասիրության բաժանմունքը և ավարտել 1891 թ. որպես դասական լեզուների մասնագետ: «Արժոնավորողների արշավանքի մասին» ավարտաճառի համար պարգևատրվել է ոսկե մեդալով: Ուսման ծարավը նրան այնուհետև տարել է Վիեննա, որտեղ 8 ամիս ունկնդրել է համալսարանի դասախոսությունները և պարապել տեղի՝ հավանական է Վիեննայի արքայական գրադարանում: 1892 թ. այցելել է Փարիզ, որտեղ մի կարճ ժամանակ մնալուց հետո, Գևորգյան Շեմարանի տեսուչ Արիստակես եպս. Սեդրակյանի հրավերով գալիս է դասավանդելու ճեմարանում: 1893 թ. ապրիլին ձեռնադրվել է արեղա, իսկ հուլիսին ստացել է վարդապետի աստիճան: 1893 թ. հուլիսին մեծ քստրայի՝ Խրիմյան Հայրիկին Երուսաղեմից դեպի Լուսավորչի զահր հրավիրելու պատվիրակության մեջ էր նաև նա՝ որպես թարգմանիչ: Կաթողիկոսը պետք է Ռուսաստան

¹ Կենսագրության շարադրանքի համար աղբյուրներ են հանդիսացել՝ Արման, Մեսրոպ Մագիստրոս, Թիֆլիս, 1911՝ գրված կաթողիկոսական ընտրությունների առիթով (գիրքը գտնվում է նաև Թումանյանի անձնական գրադարանում): Լ. Կարապետյան, Հովհաննես Թումանյանի հասարակական գործունեությունը, Եր., 1992, Գ. Տեր-Վարդանյան, Մեսրոպ Մագիստրոս արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյան. Կենսագրություն, «Հովհաննիս ցուցակ հայերեն ձեռագրաց», Մատենագիտություն. Եր., 1999, գրքերը:

մտներ և էջմիածին գար Եվրոպայով՝ Ավստրիայի մայրաքաղաքով, որովհետև չէր կարող մտնել համիդյան Պոլիս:

Այս հետաքրքիր ճանապարհորդության մկարագրությունը Մ. Տեր-Մովսիսյանը տվել է իր «Ուղևորություն Տ. Տ. Վեհ. Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց Երուսաղեմից-Էջմիածին, Վաղարշապատ, 1894» գրքում, ընծայագրված՝ «Հովհաննեսին» գրողից. 1895 թ. դեկտ. Ս. Էջմիածին»:

«Հայ գյուղական տունը» զեկուցումով, 1894 թ. ամռանը Մ. Տեր-Մովսիսյանը մասնակցել է Իմսբուրկի մարդաբանների ու Ժնևի արևելագետների համաժողովների: Այդ զեկուցումը որպես գիրք 1894 թ. հրատարակվել է Վիեննայում: Այն ընծայագրված է՝ «Հովհաննեսին» գրողից. 1895 թ. դեկտ. Ս. Էջմիածին»: Գիտաժողովի ընթացքում նա հնարավորություն է ունեցել վեց ամիս հաճախելու Փարիզի, Լոնդոնի, Բեռլինի ազգային և արքայական գրադարանները:

1893 թ. Վաղարշապատում լույս է տեսնում Ֆր. Կոմիբերի «Համեմատություն Դավիթ Ամհաղթի գրյանց հունարեն բնագրի հետ» (Անգլ. թարգմ. Մ. Տեր-Մովսիսյանի) գիրքը՝ ընծայագրված «Հովհաննեսին» թարգմանչից. 1895 թ. 1 դեկտ. Ս. Էջմիածին»:

1901 թ. Վաղարշապատում լույս է տեսել Վ. Գելցերի «Համառոտություն Բյուզանդական կայսրերի պատմության» (թարգմ. գերմ.՝ Մեսրոպ Վ. Տեր-Մովսիսյանի) գիրքը՝ ընծայագրված «Հովհաննեսին» Մեսրոպից, 18/6 1904 էջմիածին»: Ծառ խոսում է Զ. Բայրոնի՝ «The poetical works. London» գրքի ընծայագիրը՝ «Հայ բանաստեղծին» անգլիացի բանաստեղծին հիշատակ. Մեսրոպ վրդա., 1904.30.7. էջմիածին»:

1903 թ. Պետերբուրգում լույս է տեսնում М. Тер-Мовсесян. Раскопки развалин церкви св. Григория близ Эчмиадзина // Известия С. Петербургской имп. Археолог. комиссии, вып. 7. առանձնատիպը, ընծայագրված՝ «Հովհաննեսին» Մեսրոպից. 1907.5.4»:

Մեսրոպ Մագիստրոսը, որպես թարգմանիչ, նաև Մատթեոս Բ Իզմիրլյանին է ուղեկցել Ս. Էջմիածին՝ Կ.Պոլսից Պետերբուրգ և ապա Մայր Աթոռ:

«Հայոց Կաթողիկոսի այցը Կովկասի փոխարքային» հոդվածում² Թումանյանը գրում է, որ Իզմիրլյանի և Կովկասի փոխարքա Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի հանդիպումը Մցխեթում՝ Հայոց Կաթողիկոսների և Կովկասի փոխարքաների լավագույն հարաբերությունների ապացույցն է: Ծնորհիվ այդպիսի հարաբերությունների, պատմական շատ խոշոր թյուրիմացություններ պարզվել և հարթվել են: Այս հանդիպման հետ Թումանյանը կապում էր մեծ հույսեր: Բանաստեղծը նշում է, որ Կովկասի պատմության և ժողովուրդների մշտական հարգանքին են արժանի այն մարդիկ, որոնք «կյանքի ու լուսավորության բարիքներ տվեցին» այս ժողովուրդներին և «հանդիսացան սիրո և համերաշխության բարձր օրինակներ»: Մ. Տեր-Մովսիսյանը, մեծ ազդեցություն ունենալով կաթողիկոսի վրա, վարել է ցարական արքունիքի և

² «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1910, 29 հունիսի:

Կովկասի փոխարքայի հետ եղած բոլոր հնարավոր բանակցությունները³: Ինչպես ինքն է գրել, եղել է խրիմյանի, Իզմիրլյանի և հետագայում՝ Գևորգ Ե Սուրենյանցի խորհրդատուն, կատարել է նրանց հանձնարարությունները «մասնավոր, բարձր իշխանությունների առաջ Պետերբուրգում և Թիֆլիսում»:

Խրիմյանի հետ Թումանյանի երկար տարիների բարեկամությունը, իսկ Իզմիրլյանի հետ՝ կարճ տեսակցություններն իրենց գրական արտացոլումն են գտել մաս բանաստեղծի գործերում: Իր «Խրիմյան և Իզմիրլյան» հոդվածում⁴ Թումանյանը այսպես է բնութագրել զույգ Հայրապետներին. «Երկուսն էլ հոգևորական էին բառի լայն իմաստով: Երկուսն էլ սիրում էին Ս. Գիրքը ու մկրված էին հայրենի Եկեղեցուն: Երկուսն էլ վշտով էին հիշում գոլիցիյան օրերը և առանձին հաճությամբ էին կանգ առնում ներկա փոխարքայի վրա»:

Օտա իմաստուն է թումանյանական հետևյալ զուգահեռը. «Իզմիրլյանը պատկառում և ճնշվում էր կաթողիկոսական գահից, իսկ խրիմյանը թեթև աչքով էր նայում գահի վրա և մինչև անգամ ոտանավոր էր գրում, թե Քրիստոսի հետևողին անվայել է գահը: Իզմիրլյանը գահն էր իրենից բարձր մկատում, խրիմյանն իրեն էր գահից բարձր համարում: Իզմիրլյանը միշտ ու միայն գործից էր խոսում, խրիմյանը գործից չէր խոսում և ձանձրանում էր գործից խոսելիս: Իզմիրլյանը սիրում էր խորհուրդ հարցնել, խրիմյանը վերավորվում էր, երբ խորհուրդ էին տալիս: Իզմիրլյանը մարդկանց հարգանքով էր վերաբերվում, խրիմյանը՝ հեզմանքով: Իզմիրլյանը պարզ ու բաց սիրտ, խրիմյանը՝ բարդ ու խորը: Իզմիրլյանը սրտալի ու շիտակ գործիչ էր, խրիմյանը՝ խորամիտ փիլիսոփա: Իզմիրլյանը, անկասկած, մաքուր էր, խրիմյանը՝ անպայման մեծ»:

«Հորիզոն» թերթի 1910 թ. դեկտեմբերի 15, 17, 21 համարներում Թումանյանի «Չպաշտպանեցինք», «Ազնիվ մարդը», «Մեծերից հետո» հոդվածները մկրված էին Իզմիրլյանին, ինչպես մասնապես կաթողիկոսի ընտրությունների շուրջը ծավալված պայքարին, որին ակտիվորեն մասնակցում էր մասնապետը՝ կաթողիկոսական գահին ազնիվ, անշահախնդիր, հայրենասեր, մկրյալ հոգևոր առաջնորդ տեսնելու ակնկալիքով:

«Արևելքից Արևմուտք» հոդվածում⁵ Թումանյանը գրել է, որ ընդունված էր այն կարծիքը, թե Մխիթարյան զույգ միաբանությունների գրական-գեղարվեստական, գիտական-բանասիրական գործունեությանը Էջմիածնի միաբանությունը երբեք չի հասնի: «Բայց... Էջմիածինը փրկելու են մոր միաբանները իրենց գիտական-գրական գործերով և ժամանակի ընթացքում, ամենայն հավանականությամբ, խլելու են Մխիթարյաններից առաջնության պատիվը այդ ասպարեզում»: Նախկինում հրատարակված աշխատություններից բացի, Թումանյանը ընդգծում է Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի հայրենն ձեռագրերի «Ցուցակը», որը, ըստ Թումանյանի,

³ Գ. Տեր-Վարդանյան, Մեսրոպ Մագիստրոս արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյան, էջ 10:

⁴ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1910, 14 դեկտ.:

⁵ Նույն տեղում, 1911, 13 մայիսի:

«մեծ նշանակություն է ունենալու մեր բանասիրական գիտության համար», հիշատակում է նաև Սահակ Ամատունու «Բառ ու Բանը», Տիրայր վարդապետի՝ Օքսֆորդի և Մանչեստրի հայ ձեռագրերի ցուցակը, Կոմիտասի բեղմնավոր գործունեությունը և, վերջապես, Գ. Հովսեփյանի «Մանրանկարչության արվեստը հայոց մեջ» (Թիֆլիս, 1902) ուսումնասիրությունը և այդ թեմայով Թիֆլիսում նրա կարդացած դասախոսությունները:

Թումանյանը «Կաթողիկոսական ընտրելիներ» հոդվածում⁶ գրել է, որ չնայած կաթողիկոսի ընտրության մոտեցող օրվան, ընտրող ժողովրդի և նրա ներկայացուցիչների համար դեռ պարզ չեն թեկնածուների անունները: 1911 թ. ընթացքում արևմտահայ հոգևորականներից նշվում էին Ե. Դուրյանի և Մ. Օրմանյանի, իսկ ռուսահայերից՝ Գ. Սուրենյան և Ս. Պարզյան արքեպիսկոպոսների, Մ. Տեր-Մովսիսյան, Խ. Մուրադբեկյան, Կ. Տեր-Մկրտչյան եպիսկոպոսների և Բագրատ վարդապետի անունները:

Ռուսահայ ընտրելիներից հասարակությանը ծանոթ էին առաջին երկուսը, Բագրատ վարդապետը համվել էր ցուցակից, իսկ Խորեն եպիսկոպոսը մոր էր ու երիտասարդ և պատրաստ էր հանելու իր թեկնածությունը: Մնում էին Էջմիածնի Սիմոնի անդամ Մեսրոպ և Ատրպատականի առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոսները: Քանի որ նրանք քիչ էին ճանաչված լայն հասարակությանը, ուստի Թումանյանը անհրաժեշտ է գտնում մամուլի ուշադրությունը հրավիրել այդ երկուսի վրա, որովհետև հնարավոր էր, որ «ընտրությունների ժամանակ սրանք հանդիսանան կենտրոնական անձնավորություններ»:

Թումանյանը «Մեծ մոլորեցնողն ու ծանր հանցավորը» հոդվածում⁷ գրել է, որ կաթողիկոսական ընտրություններին հայ հասարակությունում դրսևորվել է երկու հոսանք՝ պահպանողական կամ կղերական և առաջադիմական կամ ազատամիտ: Առաջին հոսանքի թեկնածուներ են՝ Մ. Օրմանյան, Կ. Տեր-Մկրտչյան, Ս. Պարզյան, Բ. Կյուլեսերյան, իսկ երկրորդին՝ Ե. Դուրյան, Մ. Տեր-Մովսիսյան, Խ. Մուրադբեկյան:

«Մշակ»-ում Ե. Տեր-Մինասյանը «Առաջիկա հայրապետական ընտրությունների առիթով» հոդվածում, պաշտպանության տակ առնելով պահպանողական թևին, առաջադիմականներին տալիս է անբարենպաստ բնութագիր: Ի պատասխան դրա, Թումանյանը գրում էր. «Մեսրոպ եպիսկոպոսի մասին խոսելիս ամենևին չի հիշատակում, թե նա եղել է մի որևէ դպրոցում, այդ հերիք չի, անցողակի թևատակ է առնում նույնիսկ նրա մագիստրոսությունը: Մի՞թե կարող է պատահել, որ Էջմիածնի նախկին միաբան Ե. Տեր-Մինասյանը չգիտենա, թե Մեսրոպ եպիսկոպոսը վերջացրել է Օռլու թեմական դպրոցը, Ներսիսյան դպրոցը, Ռևելի գիմնազիայի ավարտման վկայական է առել և Դուրպատի համալսարանն է ավարտել»:

⁶ Նույն տեղում, 11 սեպտ.:

⁷ Նույն տեղում, 5 հոկտ.:

Մուրադբեկյանին և Դուրյանին նրա տված որակումները ևս թումանյանը գտնում է չհիմնավորված և կանխակալ: Հոդվածագրի՝ Մեսրոպ և Կարապետ եպիսկոպոսների ուսերենի իմացության համեմատության մասին թումանյանը գրում է. «Կարապետ եպիսկոպոսը, որ Գերմանիայում է ավարտել, դուրս է եկել, որ խոսում է ուսերեն և հիացմունք է ազդում, իսկ Մեսրոպ եպիսկոպոսը, որ Ռուսաստան է տվորել և Պետերբուրգում է ստացել իր մագիստրոսությունը, նրա ուսերեն գիտնալը համարում է կասկածելի»: Նախիջևանում, թուրք-հայկական ընդհարումների օրերին, թշնամու դեմ գնացողը «իր հոտի քաջ հովիվ» Կարապետ եպիսկոպոսն է, իսկ նույն տեղում գտնվող Մեսրոպի մասին՝ լուրջում: Կարապետ եպիսկոպոսի ծառայությունների մասին Ե. Տեր-Միմասյանը սկսում է ուսուցչությունից մինչև ներկա Ասորյատականի առաջնորդությունը: Լուրջան է մատնում Կովկասի բարձրաստիճան պաշտոնյաների և վերջին կաթողիկոսների կարևոր բանակցությունների մասին Մեսրոպ եպիսկոպոսի՝ նրանց ներկայացուցիչ լինելը: Աղավաղում է ուս գրող և հրապարակախոս Մ. Մեմշիկովի և Մեսրոպ եպիսկոպոսի հայ և հունադավան Եկեղեցիների մասին նրանց բանավեճը և եզրակացնում, որ «այսքանը բավական է կարծեմ, որ նրան կաթողիկոս չընտրեն»:

Թումանյանն իր հոդվածը վերջացնում է «ծանր ու տխուր մտքերով», թե այս ամենը արվում է դիմացին տապալելու համար, տապալում և խորտակում են հավատը մարդու և նրա ազնիվ խոսքի, գործիչի և գործի, գրողի և նրա գրվածքի նկատմամբ: Նա գտնում է, որ այս ամենը «ավելի լուրջ խնդիր է, քան թե ամեն մի կաթողիկոսական խնդիր»:

Մեսրոպ եպ. Տեր-Մովսիսյանի և Թումանյանի անկեղծ բարեկամության խոսուն ապացույցն են Մեսրոպ եպիսկոպոսին Թումանյանի գրած մամակները: Թումանյանի Նամականին հրատարակվել է «Երկերի լիակատար ժողովածու»-ի տասներորդ հատորում (Եր., 1999): Բնագիրը պատրաստել և ծանոթագրել է Լ. Մ. Կարապետյանը՝ գիտնականին հատուկ բարեխղճությամբ:

Նամակը գրական այն ժանրն է, որն է՛լ ավելի է բացահայտում գրող-բարեկամի, գրող-հասարակական գործչի մարդկային էությունը: Նույնը կարելի է ասել գրքերի ընծայագրերի մասին, որոնցով հարուստ են Թումանյանի անձնական գրադարանի գրքերը: Թերթեքը Հովհաննես Թումանյանի մամականին, ընտրեք Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանին գրած մամակները և այլոց մամակներում վերջինիս մասին տեղեկությունները: Թումանյանն իր մամակները սկսում է «Սիրելի Մեսրոպ», «Իմ սիրելի Մեսրոպ Սրբազան», «Սիրելի Մեսրոպ Սրբազան» խոսքերով:

Սիրական Տիգրանյանին, Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ, 1910 թ. հուլիսի 13. գրած մամակում Թումանյանը ձշում է, որ հունիսի 29-ին Կովկասի փոխարքա Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի և Իզմիրլյան Կաթողիկոսի հանդիպման կապակցությամբ վերջինիս շքախմբի մեջ եղած Մեսրոպ և Բագրատ եպիսկոպոսները հյուրընկալվել են Թումանյանին:

«Ընտանիքին. Աբաթուման-Դսեղ, 1910, հուլիս 10» մամակից երևում է, որ Մես-

րոպ Սրբազանը նույնպես հանգստացել է Աբաթումանում:

Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանին գրված նամակը, Թիֆլիս-Էջմիածին, 1911. ապրիլի կեսեր. Թիֆլիսի Բեթղեհեմ եկեղեցու քահանաների միջև ծագած վեճը հարթելու համար խնդրում է Սրբազանի միջնորդությունը: Ակնարկում է նաև Վրաստանի և Իմերեթիայի հայոց թեմի առաջնորդական մոր ընտրությունների խափանման համար, ըստ Թումանյանի, Սրբազանի անարդարացի մեղադրվելը:

Մեսրոպ եպիսկոպոսին գրված հաջորդ. նամակում՝ Թիֆլիս-Էջմիածին. 1911 ապրիլի կեսեր, դիմում է խնդրանքով, որ գրող Մարգար Տեր-Ավետիսյանին, Ղուկասյանի անվան թոշակ նշանակելու համար Սրբազանը միջնորդի: Շուշեցի մեծահարուստ Ավետիք Ղուկասյանի (1837-1902 թթ.) կտակի համաձայն, թոշակի նշանակումը տնօրինելու էր կաթողիկոսը կամ Էջմիածնի Մեմարանի վարչությունը: Տվյալ դեպքում՝ Մեսրոպ եպիսկոպոսը պետք է ստանձներ միջնորդի դերը: Գրում է նաև «Հորիզոն» թերթի առաջ ծառացած խնդիրների, կաթողիկոսական ընտրությունների և այն մասին, թե ինչպես «Քեզ հայհոյողներն էլ քանի գնում է, քեզ հետ բարեկամանում են»: Խոսքը Մ. Մենշիկովի և Մ. Տեր-Մովսիսյանի բանավեճի մասին է:

Հաջորդ. նամակում՝ Թիֆլիս-Էջմիածին. 1912, մայիսի 6, շնորհակալություն է հայտնում ազատվելու առթիվ Սրբազանի շնորհավորական հեռագրի համար: Դառնացած բանտարկության առիթներից, խոսում է դատի, նախաքննության, դատավարության և ավարտի մասին: «Պետք է Թիֆլիս գաս» խոսքերը վերաբերում են հետևյալին: Մեծահարուստ Համբ. Մելիքյանի և Վրաստանի ու Իմերեթիայի հայոց հոգևոր թեմի ժամանակավոր կառավարիչ Եփրեմ եպիսկոպոսի հետ Թումանյանի բանակցություններն ավարտվել են 1913 թ. հունվարին, Մեսրոպ եպիսկոպոսի՝ վերոհիշյալ թեմի առաջնորդ նշանակմամբ:

Նամակի առիթը՝ հայ տպագրության 400-ամյա հոբելյանն էր, նախաձեռնողը Լեոն էր, իսկ Թումանյանը՝ այդ գործի առաջին պաշտպանը, ընթացք տվողը և ակտիվ մասնակիցը: Էջմիածնում և Թիֆլիսում ստեղծված հանձնաժողովների միջև տոնակատարության ժամանակի մասին տարակարծությունների վերջակետը դրվել է Գևորգ Ե Կաթողիկոսի միջամտությամբ: 1912 թ. հոկտեմբերի 13-ից մինչև 1913 թ. նույն օրը հայտարարվել է հոբելյանական տարի: Մեսրոպ եպիսկոպոսը կաթողիկոսին Պետերբուրգ ուղեկցելու առիթը պետք է օգտագործեր հայագիտության կամ հայկական ակադեմիայի խնդիրը՝ Ն. Մառի հետ քննարկելու համար: Այդ հարցերի մասին կա Ն. Մառին ուղղված Հովհ. Թումանյանի նամակը՝ գրված 1912 թ. ապրիլի 25-ին:

Մեսրոպ Մագիստրոսին ուղղված մյուս նամակում՝ Թիֆլիս-Էջմիածին. 1912, նոյեմբ. 10, Սրբազանին խնդրում է դերասան Արմեն Արմենյանի եղբորը՝ Գ. Իփեկյանին թույլատրել պարապել Էջմիածնի Մատենադարանում:

Հաջորդ. նամակում՝ Թիֆլիս-Էջմիածին, 1913, հունվ. 28, իր և ընտանիքի կողմից Սրբազանին շնորհավորում է թեմի առաջնորդ ընտրվելու և Թիֆլիս տեղափոխվելու համար: Որպես Էջմիածնի Սինդի անդամ խնդրում է նրա միջնորդությունը՝

մեղմացնելու Ներսես քահանա Հերթեցյանի գործած մեղքի համար կրելիք պատիժը: Թումանյանի գրադարանում է գտնվում Ն. Հերթեցյանի «Ответ архиеписк. М. Мурадяна на послание Римского Папы Льва 13 /пер. с арм./, с прил. статьи» Придерживается-ли Арм. церковь монофиз. учения Евтихия? Ответ М. Меньшикову /Свящ. Н. Эртевиан. Ростов н/ Д., 1913 գիրքը՝ հետևյալ ընծայագրով. «Возлюбленному поэту и публицисту Ованесу Туманяну от Нерсеса Эртевиана. 1913 г., 6 марта. Ростов н/Д.», հավանաբար որպես երախտագիտության մշան:

Թիֆլիս-Էջմիածին. 1913, փետրվ. 11 նամակում գրում է Սրբազանին՝ օգնելու, «Հորիզոն» թերթի աջակցության և 1911 թ. կաթողիկոսական ընտրություններում «Մշակ»-ի բացասական վերաբերմունքի մասին: Սրբազանին ասում է, որ անդամակցելով Թիֆլիսի գրողների ընկերությանը՝ «Այստեղից դու կունենաս մշտական պաշտպանություն և համակրանք»: Ցավով մշում է, որ «մեր բարձր հոգևոր հայրերից – կաթողիկոս թե առաջնորդ – չմոտեցան գրականությանը»:

Ջաղվեր-Թիֆլիս. 1914. 3 օգոստ. գրված նամակում «Հայ ժողովրդի պատմական առողջ տրամաբանության և զգացմունքի» դրսևորում է համարում Վրաստանի և Իմերեթիայի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ Մեսրոպ Սրբազանի մախաձեռնությամբ կազմակերպված Թիֆլիսի հայության ցույցը: «Մշակ»-ը գրել է. Ռուսաստանի նկատմամբ ունեցած հավատով, ժողովուրդը Թիֆլիսի վանքի Մայր եկեղեցում մասնակցել էր պատերազմի առիթով տրված Պատարագին, որից հետո հոգևորականները շարականներ երգելով, «խաչ ու խաչվառով» թեմի առաջնորդի գլխավորությամբ գնացել են փոխարքայի պալատ, որտեղ Մեսրոպ եպիսկոպոսն իր ելույթը և աղոթքը մվիրել է ռուսական զենքի հաջողությանը:

Փոխարքա Ի. Վորոնցով-Ռաշկովը պատասխան խոսքում իր համակրանքն է հայտնել հայ ժողովրդին, գնահատել նրա հավատարմությունը Ռուսաստանին և խոստացել այդ մասին տեղեկացնել թագավորին: Թումանյանն իր նամակը վերջացրել է՝ «Վերևից մինչև ներքև կանգնած ենք Ռուսաստանի հետ, և սրա վերջը շատ լավ բաների հետ կլինի հայոց հարցի վճիռը» խոսքերով:

1912 թ. հոկտեմբերի 31-ին Թիֆլիսում գումարվել էր Կովկասի հայաշատ բնակավայրերի պատգամավորների ժողով, ընտրվել էր Հայոց ազգային բյուրո, որի նպատակը պետք է լիներ Հայկական հարցը համել միջազգային ասպարեզ: Մեծ է եղել Բյուրոյի դերը Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայ կամավորական խմբեր կազմելու և գաղթականությանն օգնելու գործում: Թումանյանն այդ Բյուրոյի կենտրոնական կոմիտեի անդամ էր, իսկ Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը՝ պատվավոր նախագահ: Բյուրոյի հրավերով, 1914 թ. օգոստոսին Վառնայից Թիֆլիս ժամանած Անդրանիկն իր պատրաստակամությունն է հայտնել Արևմտյան Հայաստանում ընդհատված հայդուկային ազատագրական պայքարն այս անգամ շարունակելու ռուսական բանակի հետ: Մեսրոպ եպիսկոպոսը, Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ալ. Խատիսյանը և բժիշկ, հասարակական գործիչ Հ. Զավրիկը Անդրանիկին ներկայացրել են Կովկասյան ռազմաճակատի ընդհանուր հրամանատարությանը:

Մինչ ռուս-թուրքական պատերազմի սկսվելը, 1914 թ. հոկտեմբերին Թիֆլիսում ստեղծվել էր «Պատերազմից վնասվածներին օգնող կենտրոնական կոմիտե», որը մշակութային և հոգևոր գործիչների մասնակցությամբ ծավալել էր ընդարձակ գործունեություն: Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանի նախագահությամբ կոմիտեի առաջին նիստում որոշվում է խնդրել կաթողիկոսին՝ հատուկ կոնդակով կոչ անել հայ ազգաբնակչությանը, նպաստելու կոմիտեի գործունեությանը, վերջինին օգնելու խնդրանքով դիմել բոլոր ընկերություններին, անհատներին և գավառային մտավորականությանը:

Թումանյանը ընտանիքին գրված նամակում՝ Արծափ-Թիֆլիս. 1914, մոյսեմբ. 20, ասում է, որ դեպի Արևմտյան Հայաստան ճամփորդությունը նախապատրաստել էին Գևորգ Ե Կաթողիկոսը և Հայոց ազգային բյուրոյի նախագահ Ս. Հարությունյանը: Մասնակիցների ընտրությունը կատարել էր Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը: Հանձնաժողովի կազմում էին Թումանյանը, Շիրվանզադեն, Մեսրոպ Սրբազանը, Խորեն եպս. Մուրադբեկյանը (հետագայում՝ կաթողիկոս), Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ Հ. Խումուցյանը, Սմբ. Խաչատրյանը՝ Երևանի ապագա քաղաքագլուխը, Ն. քհն. Բավոյանը՝ Տեր Նիկողը:

Էջմիածնում ստանալով համապատասխան հանձնարարականներ, խումբը 1914 թ. մոյսեմբերի 15-ին ճամապարհորդում է դեպի Իզդիր-Բայազետ-Ալաշկերտ-Բասեն-Սարիղամիշ-Ալեքսանդրապոլ-Թիֆլիս: Դեռ Արծափ չհասած, մոյսեմբերի 20-ին ստացվել է շտապ հեռագիր՝ Մեսրոպ եպիսկոպոսին կարգադրվել է հետ վերադառնալ՝ Նիկողայ Երկրորդ կայսեր՝ Թիֆլիս ժամանելու կապակցությամբ: Մեսրոպ եպիսկոպոսը սակայն խմբին ուղեկցել է մինչև Բայազետ և Թիֆլիս է վերադարձել մոյսեմբերի 22-ին: Ժամապարհորդության նպատակն է եղել՝ «հայ զինվորներին հոգեպես մխիթարելը», տառապող հայ ժողովրդին հուսադրելը և ամենակարևորը՝ հանդիպել ցարական զորամասերի բարձրաստիճան հրամանատարներին, պարզաբանել և հերքել հայ կամավորական խմբերի հասցեին տարածված անմասն խոսակցությունները: Նոյեմբերի 20-ին Արծափի հին եկեղեցում Մեսրոպ և Խորեն եպիսկոպոսների կողմից կայսերական մաղթանք է կատարվել և համապատասխան աղոթքներ են կարդացվել: Ժողովրդի կրած նեղությունները Մեսրոպ եպիսկոպոսը համարել է ժամանակավոր, անցողիկ: Նոյեմբերի 21-ին Բայազետում հանձնախմբին ընդունել է գեմ.-նահանգապետ Դրյազինը: Մեսրոպ եպիսկոպոսը շատ հստակ բացատրել է հայերի ինքնավարության հարցը, որ դա ոչ թե հայերի պահանջն է, այլ ռուս կառավարության քաղաքականությունը: 1905-1915 թթ. Կովկասի փոխարքա Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը (1837-1916) հայ կամավորական խմբեր ստեղծելիս ռուսական կառավարության և Կովկասի զինվորական բարձր հրամանատարության անունից հայերին խոստացել էր ինքնավարություն՝ համոզված լինելով դրա անհրաժեշտությունը:

Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանին. Թիֆլիս-Աստրախան. 1916, 6 մոյսեմբ.: Մինչ այս նամակը Թումանյանը Սրբազանից ստացել էր երկու նամակ՝ գրված 1916 թ. սեպտ. 15-ին և հոկտ. 15-ին: Նամակում գրում է Մեսրոպ Մազիստրոսի՝ Թիֆլիսից հեռա-

նալուց հետո Ազգային բյուրոյի չկայացած միստերի, Բյուրոյի շուրջը քաղաքում տարածված «դրամական բովանդակություն» ունեցող պատմությունների մասին: Խոսքը վերաբերում է Բյուրոյի տրամադրության տակ դրված բավականաչափ գումարներին, որ Անդրանիկ զորավարը հավաքել էր հանգանակությամբ՝ փախստական հայերին օգնելու նպատակով:

Գումար էր ստացվել նաև Ռուսաստանից: Դրանց վերաբերյալ Անդրանիկը պահանջում էր մանրամասն հաշվետվություն: Խոսակցություններն այն մասին էին, իբրև թե Ազգային Բյուրոյի պատվավոր նախագահ Մ. Տեր-Մովսիսյանը Թիֆլիսից Աստրախան՝ ճոր պաշտոնատեղի մեկնելով հաշվետու չի եղել դրամի ծախսման մասին: Սակայն Ազգային Բյուրոյի նախագահի տեղակալ Ալ. Խատիսյանը հերքել է այդ զրպարտանքը: Թումանյանն ասում է. «Մի խոսքով անտանելի դրություն է ստեղծվել, որից Աստված և կաթողիկոսը քեզ ազատեցին: Բայց մարդ արարածը միշտ ապերախտ է, թեկուզ մինչև անգամ եպիսկոպոս լինի: Եվ չեմ իմանում, էս լավությունը դու պիտի գնահատե՞ս, թե չէ»:

Մինչ վերոհիշյալ նամակը, 1916 թ. հոկտեմբերի 27-ի՝ Ն. Մառին ուղարկած գրության մեջ, Հայ գրողների կովկասյան միության նախագահ Թումանյանը գրում է, որ այդ ընկերության նախաձեռնությամբ, հայ մտավորականների և հարուստների մասնակցությամբ հիմնադրվող «մի խոշոր ընկերության» մասին: Խոսքը վերաբերում է Հայկազյան ընկերությանը⁸, որի նպատակը պետք է լիներ կազմակերպել հայոց ակադեմիա, դնել հայկական համալսարանի հիմքը, զարգացնել հայագիտությունը: Այդ նամակով ցանկանում է իմանալ, թե արդյոք Մառը կաջակցի՞ ընկերության աշխատանքներին:

Իսկ նույն տարվա նոյեմբերի 6-ին Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանին գրած նամակում հայտնում է նշված գործի հաջողության մասին և հայտնում, որ Սրբազանը, որն Աստրախանի հայոց թեմի առաջնորդն էր (1916 թ. կեսերից – 1917 թ. 19 դեկտ.), նույնպես ընդգրկված է «առաջիկա հայոց բարձրագույն կուրսերի և հայկական ակադեմիայի համար նշանակված գիտնականների ցանկի մեջ»: Մեսրոպ եպիսկոպոսը պատասխանել է. «...խոսք եմ տալիս անպատճառ թողնել, այսպես կոչված, պաշտոնները և միանգամայն մվիրվել այդպիսի աշխատանքի: Բայց դժբախտությունն այն է, որ ես չեմ հավատում այդպիսի մտադրության հնարավորությանը»:

Ընկերության կանոնադրությունը, գրված Թումանյանի, Կ. Ալիխանյանի (մեծահարուստ, բանկային գործիչ), Մ. Բերբերյանի կողմից, երկար քաջքշուկից հետո հաստատվել է 1917 թ. դեկտեմբերի 1-ին: Չնայած դրան, 1917 թ. հունիս-դեկտեմբեր ամիսներին տեղի է ունեցել 13 միստ: Հունիսի 4-ի միստում ընկերության նախագահ է ընտրվում Կ. Ալիխանյանը, փոխնախագահ՝ Հովհ. Թումանյանը, քարտուղարներ՝ Ստ. Լիսիցյանը, Ստ. Մալխասյանը, զանձապահ՝ Մ. Բերբերյանը:

⁸ Ավելի մանրամասն տե՛ս Լ. Ա. Կարապետյան, Թումանյանը և Հայկազյան ընկերությունը: Թումանյան, Ուսումնասիրություն և հրապարակումներ: Հտ. 5. Եր., 1998, էջ 94-124:

Ընկերության ուսումնական ենթակառուցվածքի հիմնական միաստերին հրավիրված էին Ն. Մառը և Մ. Տեր-Մովսիսյանը:

1917 թ. հոկտեմբերի 30-ի միստում որոշվում է ակադեմիայի ցմահ անդամների կարգավիճակը: Ազատ անդամներ են առաջադրվում Մ. Տեր-Մովսիսյանը, Գ. Հովսեփյանը, Ստ. Մալխասյանը: Որոշվում է նյութապես նպաստել Մ. Տեր-Մովսիսյանին՝ ձեռագրերի ցուցակը հրատարակելու, Ստ. Մալխասյանին՝ հայերեն բառարանը հրատարակելու, Գ. Հովսեփյանին՝ մանրանկարչության արվեստին նվիրված ուսումնասիրությունները շարունակելու:

Նոյեմբերի 3-ի՝ Թումանյանի մախազահությամբ միստում գրականության բաժնի համար միաձայն հավանական անդամներ են առաջադրվում Թումանյանը և Ժամանակի հայ ականավոր գրողները: Գեղարվեստի բաժնում առաջադրվում են Եղ. Թադևոսյանը, Կոմիտասը և Թ. Թորամանյանը:

Ընկերության ժամանակավոր վարչության նոյեմբերի 5-ի միստում Թումանյանը զեկուցել է հայկական ակադեմիայի բնույթի մասին, որը մնալի չպետք է լիներ ֆրանսիական կամ ռուսական պատվո ակադեմիաներին, այլ պետք է լիներ մի այնպիսի հաստատություն, որը միջոցներ և հարմարություններ ստեղծեր հայագիտությանը զբաղվողներին՝ իրենց սիրած գործին նվիրվելու: Գրողների հարցը Թումանյանի առաջարկությամբ հետաձգվում է մինչև մյուս նյութերի կազմակերպումը: Չնայած Թումանյանի առարկությանը, խորհրդի անդամների համաձայնությամբ նրա անունը գրվում է հայ բանաստեղծների ցուցակում: Վարչության նոյեմբերի 21-ի ժողովում Մ. Աբեղյանը և Մ. Տեր-Մովսիսյանը առաջարկում են կազմել հանձնաժողով՝ ուսումնասիրելու և զեկուցելու ակադեմիայի թեկնածուների գիտական աշխատանքների մասին, անհրաժեշտության դեպքում հաշվի առնել այլ գիտնականների կարծիքը:

Վիճաբանություններից և արտահայտված տարբեր կարծիքների քննությունից հետո կազմվում է ակադեմիայի 18 անդամների նոր ցուցակը՝ Ն. Ադոնց, Հ. Օրբելի, Կ. Կոստանյան, Մ. Տեր-Մովսիսյան, Գ. Տեր-Մկրտչյան, Գ. Հովսեփյան և ուրիշներ:

Հայկազյան ընկերության աշխատանքներն ընդհատվեցին 1917 թ. դեկտեմբերին սկսված ռուսական հեղափոխությունից հետո: Ընկերության գլխավոր նպատակներից մեկն էր հայկական համալսարանի ստեղծումը, որը երեք տարի անց իրականացավ արդեն Հայաստանի Հանրապետությունում և 1920 թ. հունվարի 31-ին Ալեքսանդրապոլում հիմնվեց հայոց համալսարանը:

Չի ուշանում Հայ գրողների կովկասյան ընկերության մախազահ Թումանյանի հեռագիրը՝ «Թե՛ ընկերության, թե՛ իմ կողմից սրտագին շնորհավորում են հայկական առաջին համալսարանի բացումը ազատ Հայաստանում: Մեր ժողովրդին բոլորակալներից ֆիզիկապես ազատելուց հետո պիտի ազատել նրա միտքն ու հոգին խավարի և տգիտության բռնակալությունից և հաղորդակից անել լուսավոր մարդկության ու տիեզերքի մեծ կյանքին: Մեր դարավոր մաքառումներով մենք դրան ենք ձգտել ամբողջ ցեղով: Հայկական համալսարանը պիտի կատարի էդ մեծ ու նվիրական գործը: Հայ գրողների կյանքն ու բախտը ամբաջելիորեն կապված են հա-

յոց համալսարանի կյանքի ու բախտի հետ: Կեցցե՛ ազատ Մայր Հայաստանը: Կեցցե՛ ազատ Հայաստանի ազատ համալսարանը»:

Համալսարանը 1920 թ. ամռանը տեղափոխվեց Երևան: Չնայած քաղաքական անբարենպաստ պայմաններին, 1920 թ. դեկտեմբերի 28-ին բացվեց Երևանի ժողովրդական համալսարանը: Հայագիտական բաժնի դեկան եմ ընտրվում Հայկազյան ընկերության Թումանյանի գործընկերներից՝ Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը (նաև իր վկայությամբ), ապա Սիրական Տիգրանյանը:

Թումանյանը՝ Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանին, Երևան-Էջմիածին, 1921, մարտի 25, 26: Այս նամակով, որ գրել էր փետրվարյան հեղաշրջման ապրիլի 2-ի պարտությունից հետո, Թումանյանը նպատակ է ունեցել Սրբազանին ծանոթացնելու Հայաստանում տիրող վիճակի նկատմամբ իր վերաբերմունքի մասին:

Նույնին՝ Թիֆլիս-Էջմիածին, 1922, 29 օգոստոսի: Ծառ է ազդված Սրբազանի նամակից: Հավանական է, որ այդ օրերին, Էջմիածնի հոգևոր գործիչների, հատկապես գիտնական միաբանների նկատմամբ սկսված հալածանքի մասին է. «Քեզ համար քո գիտությունով պարապի, գործը՝⁹ գետնին հո չի մնալու: Այնուամենայնիվ, վշտանալու առիթ՝ կա, հիրավի, եթե ոչ հուսահատվելու: Փոխանակ օգտվելու թե՛ քո, թե՛ Գարեգին եպիսկոպոսի¹⁰ ուժերից, ետ եմ մղում»:

Նշեցիմք Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանի ընծայագրած գրքերը Թումանյանին: Բայց Թումանյանն իր գրադարանը համալրել էր նաև Մեսրոպ եպիսկոպոսի հետևյալ երկափրություններով. «История перевода Библии на армянский язык». СПб, 1902, «Էջմիածին ու հայոց հնագույն եկեղեցիներ». Վաղարշապատ, 1905, «Հատուածք երկաթագիր Հին Կտակարանի: Հանդերձ հնագրական պատկերաւ». ՊԳ, 1915 (Տպ. Գիտ. ճեմ. կայսեր.), Ծապուհ Բագրատունի, «Պատմութիւն» ի լույս ածին Գ. Տեր-Մկրտչյան, Մեսրոպ եպիսկոպոս. Էջմիածին, 1921 (Տպ. գիտ. ինստիտուտի):

Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանին ուղարկած վերջին նամակից ութ ամիս անց, 1923 թ. մարտի 23-ին, իր մահկանացուն կնքեց Հովհաննես Թումանյանը, որով և դադարեց հայոց մեծ բանաստեղծի և գիտնական միաբանի՝ Մեսրոպ արքեպիսկոպոսի ջերմ ու անկեղծ բարեկամությունը:

⁹ «Ցուցակ հայոց ընդհանուր ձեռագրերի» աշխատությունը:

¹⁰ Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյան, հետագայում՝ Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիո: